

Zasztowt, Leszek

Z dziejów tajnej działalności oświatowej studentów Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego : Koło Oświaty Ludowej (1894-1898)

Rozprawy z Dziejów Oświaty 30, 65-89

1987

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LESZEK ZASZTOWT

Z DZIEJÓW TAJNEJ DZIAŁALNOŚCI OŚWIATOWEJ
STUDENTÓW CESARSKIEGO UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO.
KOŁO OŚWIATY LUDOWEJ (1894—1898)

W drugiej połowie września 1898 r. nastąpiły w Warszawie oraz kilku innych miejscowościach Królestwa Polskiego aresztowania, które objęły przede wszystkim dość liczną grupę studentów Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. W urzędowych aktach Warszawskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii materiały śledztwa dotyczące wykrytego warszawskiego Koła Oświaty Ludowej nazwano sprawą tajnego Towarzystwa Oświaty Ludowej.

Działalność Koła Oświaty Ludowej w latach 1894—1898 jest dziś właściwie prawie nieznaną. W okresie międzywojennym historia KOL doczekała się zaledwie kilku wzmianek w czasopiśmie i materiałach wspomnieniowych¹. Sytuacja ta nie zmieniła się znacznie w historiografii po drugiej wojnie światowej. Zarówno dawniej, jak i dziś wszelkie rozważania o działalności KOL w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku wiąże się głównie z początkiem tzw. sprawy Stanisława Brzozowskiego i faktem, iż ten najwybitniejszy umysł pokolenia lat siedemdziesiątych nie był człowiekiem tak kryształowym pod względem moralnym,

¹ M. Schmidt, *Warszawskie Koło Oświaty Ludowej. Wspomnienia z nie-dalekiej przeszłości* „Epoka”, 9.10.1927, nr 277, s. 4—5; J. Załuska, *Koło Oświaty Ludowej, 1894—1898*, „Przegląd Wszechpolski”, 1924, nr 3, s. 200—212; Asper, *Sprawa stowarzyszenia „Oświata Ludowa” (Z tajnego archiwum żandarmerii rosyjskiej)*, „Gazeta Warszawska Poranna”, 1926, nr 302, 303, 304, 305, 309; a także wzmianki we wspomnieniach S. Koszutskiego, *Walka młodzieży polskiej o wielkie ideały ...*, Warszawa 1928; J. Grabiec (J. Dąbrowski), *Czerwona Warszawa przed ćwierć wiekiem ...*, Poznań 1925. Pewne wzmianki o KOL z lat dziewięćdziesiątych można znaleźć w materiałach i pracach Władysława Poboga-Malinowskiego: *Materiałach do historii Ligi Narodowej*, publikowanych w „Niepodległości”, i pracy tegoż: *Narodowa Demokracja 1887—1918. Fakty i dokumenty*, Warszawa 1933.

jak tego odeń oczekiwano². Stąd też Koło Oświaty Ludowej większą uwagę poświęcali historycy literatury niż historycy oświaty³.

Działalność studenckiego Koła Oświaty Ludowej w latach 1894—1898 warta jest wydobycia z zapomnienia z kilku względów. Po pierwsze, była to w latach dziewięćdziesiątych XIX stulecia jedna z najczynniej działających tajnych organizacji oświatowych zaboru rosyjskiego. W szerokim kręgu jej oddziaływania znajdowało się przede wszystkim środowisko wiejskie Królestwa Polskiego i, w mniejszym stopniu, dawnych ziem Rzeczypospolitej włączonych do Cesarstwa Rosyjskiego. Po drugie, KOL z lat dziewięćdziesiątych było kontynuacją założonego w końcu 1882 r. warszawskiego Koła Oświaty Ludowej. Aresztowania zapoczątkowane we wrześniu 1898 r. zamknęły pewien etap aktywnej działalności warszawskiego KOL, choć organizacja przetrwała. Szereg osób związanych w różnych okresach z kołem działało nadal. Byli to nie tylko księgarze, wydawcy, redaktorzy czasopism, pisarze i działacze oświatowi, ale także liczna grupa chłopów, którzy uczestniczyli w pracach KOL. Organizacja przetrwała także na terenie uniwersytetu. Niezmiernie trudne jest określenie zakresu dokonań KOL w szerzeniu oświaty na wsi, walce z analfabetyzmem, propagowaniu czytelnictwa, a także w tworzeniu zaangażowanych działaczy oświatowych wśród samych chłopów. Działalność koła była nielegalna, stąd jej konspiracyjny charakter. Nie zachowały się niemal żadne dane liczbowe. Materiały wspomnieniowe są przeważnie ogólnikowe bądź grzeszą wieloma nieścisłościami, zaś artykuły z prasy zakordonowej wyolbrzymiały niewątpliwie zakres dokonań KOL. Konspiracyjny charakter działań organizacji powodował, że poszczególne grupy KOL przeważnie nie były poinformowane o działalności innych

² Stanisław Brzozowski nie był członkiem KOL. Jego zeznania z 1898 r., opublikowane przez wrogich mu ludzi, nie miały prawie żadnego wpływu na przebieg śledztwa. Por. *Materiały śledztwa żandarmskiego z roku 1898 w sprawie Towarzystwa Oświaty Ludowej. I, Zeznania Leopolda Stanisława Leona (trzech imion) Brzozowskiego*, Lwów 1906. Podczas śledztwa załamał się i zdradził inny z aresztowanych, będący w ścisłym zarządzie koła.

³ O tzw. sprawie Brzozowskiego, w której epizod z KOL był najmniej istotny, pisali m. in.: J. Krzesławski, *Prawda o Stanisławie Brzozowskim*, Warszawa 1936; W. Klinger, *S. Brzozowski jako człowiek*, Kraków 1912, oraz we wspomnieniach: I. Daszyński, L. Krzywicki, J. Grabiec, S. Koszutski i inni. Współczesnych historyków literatury KOL interesowało jedynie na marginesie zagadnień związanych z Brzozowskim. Najsumienniejszy problemy te opracował M. Sroka, wydawca listów Stanisława Brzozowskiego: S. Brzozowski, *Listy*, t. I, Kraków 1970. Nielicznymi pracami omawiającymi działalność KOL w dziedzinie oświaty są: K. Wojciechowski, *Oświata ludowa, 1863—1905 w Królestwie Polskim i Galicji*, Warszawa 1954, oraz Z. Kmiecik, *Udział chłopów w tajnym ruchu oświatowym w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w.*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1973, z. 2, s. 159—172. Działalność KOL omówiona została w obu pracach dość ogólnie bądź fragmentarycznie.

grup, a często nie zdawały sobie sprawy nawet z charakteru wzajemnych powiązań. Sprzyjała temu luźna i niesformalizowana struktura organizacji.

W tej sytuacji szczególnego znaczenia nabierają zachowane materiały Warszawskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii, mimo wszelkich niedogodności wynikających z korzystania ze źródeł carskiej policji oraz częstokroć względnej wiarygodności tych dokumentów⁴.

Działalność KOL w latach dziewięćdziesiątych godna jest uwagi także z innych względów. Przemiany zachodzące w ruchu ludowym w Królestwie, szczególnie od końca lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku, kryształizowanie się stronnictw i partii politycznych, wszystko to znajdowało odzwierciedlenie w środowisku młodzieży uniwersyteckiej, w tym także w KOL. Można stwierdzić, iż właśnie na przykładzie KOL wyraźnie daje się zauważyć stopniowy wzrost wpływów Ligi Narodowej, a następnie Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego w dziedzinie działalności oświatowej na wsi, tak jak PPS stopniowo monopolizowała działalność oświatową wśród robotników w środowisku miejskim. Jak płynne były jednak te podziały na poziomie najniższym działalności oświatowej czy w ogóle ruchu ludowego, widać wyraźnie na przykładzie KOL.

W końcu 1882 r., jak już wspominaliśmy, założone zostało w Warszawie Koło Oświaty Ludowej, zwane w skrócie WKOL⁵. Powstało ono z inicjatywy Bolesława Hirszfelda i Mieczysława Brzezińskiego. W licznej grupie założycieli koła znaleźli się: Jan Ludwik Popławski, Mieczysław Schmidt, Stanisław Norblin, Ludwik Krzywicki, Kazimierz i Stanisław Chełchowscy, Józef Zieliński, Tadeusz Zaborowski i wielu innych⁶. Członkami KOL byli także: student medycyny, a następnie lekarz Bolesław Jakimiak, Arkadiusz Puławski, Stanisław Rutkowski, w drugiej zaś połowie lat osiemdziesiątych szereg osób związanych z czasopismem „Głos”, obok wspomnianych Popławskiego i Rutkowskiego, Adam Zakrzewski, Antoni Kossowski, Józef Psarski⁷. Z KOL przez długie lata współpracował także Maksymilian Miłgaj-Malinowski, który jednak nie był członkiem koła. Dla niektórych członków założycieli KOL, jak na przykład Krzywickiego, współpraca z kołem miała charakter sporadyczny, dla innych, jak Rutkowskiego, Jakimiaka, Chełchowskich,

⁴ Archiwum Państwowe m. st. Warszawy i Województwa Warszawskiego, dalej APW, Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, dalej WGZZ, sygn. 118, 119, 120, 258.

⁵ L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. I, Warszawa 1957, s. 229; Schmidt, *op. cit.*, s. 4; Kmiecik, *op. cit.*, s. 159, podaje nieprecyzyjnie rok 1883, kiedy to koło rozpoczęło już aktywną działalność. Por. Wojciechowski *op. cit.*, s. 49—50.

⁶ Krzywicki, *op. cit.*, s. 229—230; Schmidt, *op. cit.*, s. 4; Kmiecik *op. cit.*, s. 260—261.

⁷ BN, rkps IV 5967, k. 17, 20, 22, 44; Załuska, *op. cit.*, s. 204.

działalność w KOL była stałym elementem ich pracy oświatowej przez wiele lat.

Najbardziej aktywnym działaczem KOL w latach osiemdziesiątych i początku lat dziewięćdziesiątych był Mieczysław Brzeziński, autor przeważającej części popularnych i popularnonaukowych wydawnictw koła⁸. Na zebraniu założycielskim Brzeziński wybrany został przewodniczącym komisji wydawniczej koła, Schmidt przewodniczącym komisji organizacyjno-rozdawniczej, Hirszfeld skarbnikiem⁹. Według materiałów policyjnych każda komórka koła składa się właśnie z dwóch sekcji: koła wydawniczego, które inicjowało i organizowało wydawanie książek dla ludu oraz koła rozdawniczego, zajmującego się organizacją bibliotek we wsiach i dostarczaniem książek¹⁰. Były to przeważnie małe biblioteczki, składające się głównie z książek wydawanych legalnie, w mniejszym zaś stopniu z książek nielegalnych, przemycanych ze Lwowa¹¹.

Podstawą działalności KOL w tym okresie były dokonania w dziedzinie wydawnictw dla ludu. Mimo nieudanej próby zapewnienia sobie współpracy Konrada Prószyńskiego, właściciela Księgarni Krajowej, posiadającego już wówczas największe doświadczenia w dziedzinie wydawnictw ludowych, KOL już w 1883 r. opublikowało pierwszą książkę¹². Było to *Opowiadanie o ciekawych i pożytecznych rzeczach przez Wk.Ol.*, autorstwa Brzezińskiego.

W tym samym okresie, co warszawskie KOL, założone zostało w Warszawie Kobiece Koło Oświaty Ludowej, które, choć korzystało z wydawnictw WKOL, prowadziło działalność samodzielną i nie było organizacyjnie powiązane z kołem Brzezińskiego i Hirszfelda¹³. Jest to o tyle istotne dla naszych rozważań, iż KKOL funkcjonowało także

⁸ S. Reymont, *Warszawskie wydawnictwa popularne w latach 1880—1914*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, Warszawa 1961, s. 395—397.

⁹ Schmidt, *op. cit.*, s. 4.

¹⁰ Централныj Gosudarstwennyj Istoriceskij Archiw, Moskwa, f. 1282, op. 1, j. ch. 695 podają za: Kmiecik, *op. cit.*, s. 160.

¹¹ Krzywicki, *op. cit.*, s. 230; Kmiecik, *op. cit.*, s. 160.

¹² Schmidt, *op. cit.* Prószyński odmówił Brzezińskiemu i Hirszfelowi, obawiając się, że „wszelka konspiracyjna robota może przeciąć całą dotychczasową działalność i „Gazecie Świątecznej”, której on poza tym jest redaktorem, a którą z tak wielkim trudem udaje mu się prowadzić, groziłoby zamknięcie”. O tym epizodzie nie wspomina Z. Kmiecik ani w cytowanym artykule, ani w monografii „*Gazeta Świąteczna*” za redaktorstwa „*Promyka*”, Warszawa 1973.

¹³ Stefania Sempołowska, jedna z późniejszych członkiń KKOL, opowiadała, jak pisze D. Wawrzykowska-Wierciochowa, że bezpośrednią przyczyną, która spowodowała założenie odrębnej kobiecej organizacji, była niechęć Mieczysława Brzezińskiego do tajnej pracy oświatowej prowadzonej tak przez kobiety, jak i wśród kobiet. D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Kobiece Koło Oświaty Ludowej (1883—1894)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1960, z. 3, s. 49.

w latach dziewięćdziesiątych i nie było związane z ówczesnym KOL prowadzonym przez studentów¹⁴.

Rozmiary rozpoczętej w latach osiemdziesiątych działalności wydawniczej KOL były znaczne. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. i pierwszych latach XX w. koło wydawnicze rozszerzyło jeszcze zakres swej działalności. Wiele książeczek publikowanych przez koło, przeważnie autorstwa Brzezińskiego, było wielokrotnie wznawianych, osiągając wielotyśne nakłady. Koło wydawnicze kontynuowało prace do roku 1920, kiedy to przekazało „Księgarnię Polską”, będącą jego własnością, Polskiej Macierzy Szkolnej¹⁵. W pierwszych latach XX w. książki autorstwa Brzezińskiego, Władysława Umińskiego oraz innych pisarzy związanych z KOL i KKOL, stanowiły podstawę większości księgozbiorów nielegalnych bibliotek wiejskich¹⁶.

W latach osiemdziesiątych kolportaż wydawnictw prowadzony był przez członków koła wyjeżdżających na wieś, przez zaufane osoby mieszkające na prowincji, a także przez wędrownych handlarzy, tzw. Węgrów, którzy z nastaniem wiosny wyruszali z towarami na wieś¹⁷. Starano się także zapewniać sobie współpracę chłopów, głównie tych, którzy zainteresowali się działalnością oświatową. Oni to stawali się często kierownikami nielegalnych bibliotek¹⁸.

W latach 1889—1892 członkowie koła postanowili rozszerzyć zakres działalności organizacji poprzez kupno tygodnika dla ludu. Rozpoczęto pertraktacje o zakup tygodnika „Zorza”, którego redaktorem i jednym z właścicieli był Maksymilian Miłgaj-Malinowski, współwłaścicielem Konrada Prószyńskiego¹⁹. Pismo znajdowało się wówczas w nie najlepszej sy-

¹⁴ W 1894 r. KKOL zostało włączone do organizacji trójzaborowej: Polskiego Koła Kobiet Korony i Litwy, stając się jedną z sekcji tej organizacji. Wawrzykowska-Wierciochowa, *op. cit.*, s. 64. Brak jakichkolwiek danych źródłowych o kontaktach warszawskiego KOL, tj. grupy M. Brzezińskiego, ze wspomnianym Polskim Kołem Kobiet. Niemniej kontakty takie musiały istnieć nie tylko w ramach współpracy z KKOL, ale także przez działaczy Ligi Narodowej.

¹⁵ J. Stemler, *Polska Macierz Szkolna, szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-lecia działalności 1905—1925*, Warszawa 1926, s. 59.

¹⁶ APW, WGZZ, sygn. 502, k. 146—152. W spisie książek jednej z tajnych bibliotek Towarzystwa Oświaty Narodowej, założonego w styczniu 1899 r. przez działaczy Ligi Narodowej, niemal 50% pozycji stanowiły książki KOL i KKOL, dodajmy w 1902 r. Por. APW, WGZZ, sygn. 170, 519.

¹⁷ Schmidt, *op. cit.*

¹⁸ Zapewnianie sobie współpracy miejscowych chłopów pozostało jedną z podstawowych metod działalności KOL także w latach dziewięćdziesiątych. Podobnie postępowali działacze Towarzystwa Oświaty Narodowej w latach 1899—1905. Metodę tę skutecznie stosowały również redakcje czasopism dla ludu „Gazety Świątecznej” Konrada Prószyńskiego” oraz „Zorzy”.

¹⁹ Chodziło konkretnie o zakupienie udziałów Promyka w „Zorzy”. Jak wspomina Malinowski, koło wydawnicze Brzezińskiego po wykupieniu udziałów Promyka w „Zorzy” włożyło pewne sumy na rozszerzenie pisma”, co zresztą policzyli

tuacji finansowej, do tego wciąż powstawały zatargi pomiędzy redaktorem a współwłaścicielem tygodnika. Sytuacja ta skłoniła Brzezińskiego do zwrócenia się z prośbą do Prószyńskiego o odsprzedanie koła udziałów w piśmie²⁰. Po długich rokowaniach Prószyński zgodził się. Cała transakcja przeprowadzona została tajnie, zaś Miłgaj-Malinowski pozostał redaktorem „Zorzy”, która od lutego 1892 r. stała się współwłasnością KOL²¹. Pismo to odegrało ważną rolę w działalności koła w latach dziewięćdziesiątych, rozpowszechniane przez KOL na terenie całego Królestwa i zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego.

Działalność KOL, kierowanego przez Brzezińskiego i szereg osób z redakcji „Głosu”, została znacznie rozszerzona w 1892 r. dzięki nabyciu tygodnika „Zorza”. Organizacja utrzymywała nadal swoje wpływy na Uniwersytecie, gdzie w zebraniach KOL uczestniczyli studenci i absolwenci uczelni: Zdzisław Dębicki, Jan Dudziński, Henryk Trenkner, Aleksander Jackowski, Jan Załuska, Józef Psarski, Józef i Feliks Świeżyńscy, Stanisław Rutkowski²².

Śledztwo i masowe aresztowania po manifestacji ku czci Kilińskiego w dniu 17 kwietnia 1894 r. rozbiły nieomal całkowicie wszystkie tajne i półlegalne organizacje studenckie na Uniwersytecie, w tym, obok organizacji samokształceniowej KOŁO, Bratniej Pomocy, Związku Młodzieży Polskiej (Zet), także Koło Oświaty Ludowej²³. Aresztowano wówczas ponad 250 osób, w tej liczbie około 160 studentów²⁴.

Prace nad reaktywowaniem KOL na terenie Uniwersytetu rozpoczął Jan Załuska, wówczas student drugiego roku medycyny²⁵. Został on upoważniony przez członków KOL starszej generacji, lekarzy Józefa i Fe-

mi przez zmniejszenie mego wkładu w wydawnictwie. Dotąd byłem współwłaścicielem, odtąd udział mój czynił jedną trzecią część ustalonego szacunku pisma”. M. Malinowski, *Pamiętniki*, t. I, s. 151, Arch. NK ZSL, P-52. Por. Kmiecik, *Udział chłopów ...*, s. 160; tegoż, *Z dziejów pism dla ludu w latach 1866—1905*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, 1966, t. V, z. 1, s. 98—99.

²⁰ List M. Brzezińskiego do K. Prószyńskiego z dn. 15.02.1892 r. BN, rkps IV 5967, k. 17, 18. Por. S. Kieniewicz, *Dramat trzeźwych entuzjastów*, Warszawa 1964, s. 144; Kmiecik, *Z dziejów pisma dla ludu ...*, s. 101—102.

²¹ W liście do Prószyńskiego z dn. 5.03.1892 r. Brzeziński pisał: „Nikt z nas obecnie nie może ujawniać się jako współwłaściciel »Zorzy«. BN, rkps IV 5967, k. 20. W pertraktacjach z Prószyńskim obok Brzezińskiego uczestniczyli m. in.: S. Rutkowski, J. L. Popławski, L. Bielecki, A. Kossowski, B. Jakimiak, A. Zakrzewski. Por. M. Malinowski, *Pamiętniki*, t. I, s. 100.

²² Załuska, *op. cit.*, s. 204—206.

²³ *Ibidem*, s. 204. Por. Z. Kmiecik, *Udział chłopów...*, s. 161.

²⁴ S. Koszutski, *Walka młodzieży polskiej ...*, s. 105—107. Por. APW, WGZZ, sygn. 119, k. 1.

²⁵ Jak wspomina Załuska: „Zaliczony przez władze śledcze do kategorii tych 32 młodych studentów-kilińszczan, których po szesnastodniowym pobycie puszczono z więzienia i pozostawiono w kraju, znalazłem się w roku 1894—1895 na gruzach Koła Oświaty Ludowej zupełnie samotny. Miało się wrażenie, że trzeba będzie rozpoczynać wszystko na nowo, więc od skontrolowania swych wiadomości i znajo-

liksa Świeżyńskich oraz Stanisława Rutkowskiego, wówczas dyrektora Ogrodu Krasieńskich, do ponownego zorganizowania koła na Uniwersytecie²⁶. Z działaczy starszej generacji uczestniczyli w pracach koła także lekarze: Bolesław Jakimiak oraz, po powrocie z zesłania w 1896 r., Józef Psarski²⁷.

Trzon nowo tworzącego się KOL stanowiła łomżyńska grupa młodzieży: Maksymilian Jaźwiński, Jan Kucharzewski, Stanisław Wiśniewski, Antoni Sadzewicz, Roman Sochaczewski²⁸. Aktywnymi członkami koła byli także studenci warszawiacy: Stanisław Kasznica, Mieczysław Żbikowski, Andrzej Krysiński oraz pochodzący z okolic Radomia Władysław Zasada i Antoni Zapasiewicz z Lubartowa. Byli to studenci różnych wydziałów, przeważało jednak Prawo, Medycyna, a w mniejszym stopniu Wydział Matematyczno-Fizyczny²⁹.

Mimo że w latach 1895—1896 koło rozrosło się, liczba członków nie przekraczała trzydziestu osób³⁰. Po reaktywowaniu KOL wycofali się z niego niektórzy dawni współpracownicy: S. Rutkowski i F. Świeżyński oraz poprzedni prezes koła dr Józef Świeżyński³¹. Nowym prezesem został Jan Załuska, skarbnikiem Maksymilian Jaźwiński, a następnie Zenon Grzegorzewski, sekretarzem i bibliotekarzem koła Zdzisław Kowalski³². Koło zaczęło rozszerzać swoje wpływy także poza uczelnię. Jak wspomina Załuska, dzięki energicznym zabiegom Romana Sochaczewskiego nawiązano trwałe stosunki z uczniami Szkoły Sztygarów w Dąbrowie Górniczej, Szkoły Technicznej inż. Mittego (Wawelberga i Rotwanda) w Warszawie, gdzie łącznikami byli Aleksander Kraszewski,

mości w tej dziedzinie. [...] Parokrotna bytność na zebraniu przed 17 kwietnia w charakterze członka-kandydata — to wszystko. Żadnych bliższych informacji o statucie, o metodach pracy, źródłach dochodu, rozmiarach wpływu i stosunków na wsi, związkach ze starszą generacją". Załuska, *op. cit.*, s. 205. Por. APW, WGZZ, *op. cit.*; S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej 1887—1907*, t. II, s. 16, Ossol. rkps, sygn. 13200/II.

²⁶ Załuska, *op. cit.*, s. 206.

²⁷ APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 1—3.

²⁸ Załuska, *op. cit.*, s. 207; Asper, *op. cit.*, nr 304, s. 3.

²⁹ Innymi członkami KOL byli: Władysław Zasada — prawo I; Antoni Zapasiewicz — medycyna IV; Piotr Kuśnierczyk — medycyna IV; Jan Kowal — Wydział Mat.-Fiz.; Jan Matraszek — medycyna II; Zygmunt Jastrzębski — prawo IV; Wincenty Szudejko — Wydz. Mat.-Fiz. I; Jan Egerzdorf — prawo IV; Jan Truskowski — medycyna IV; Bolesław Chełstowski — prawo IV; Bolesław Słoński — medycyna V; Zdzisław Kowalski — medycyna?; Zenon Grzegorzewski — absolwent medycyny. APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 10—14, 688—691; Załuska, *op. cit.*, s. 207; Asper, *op. cit.*, nr 304, s. 3.

³⁰ Załuska, *op. cit.*, s. 207.

³¹ *Ibidem*, s. 206—207.

³² APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 2, 3, 10, 11; Załuska, *op. cit.* Maksymilian Jaźwiński był skarbnikiem KOL do połowy 1897 r., potem wycofał się z koła. Funkcję po nim objął Grzegorzewski.

Maksymilian Bienkowski i Władysław (Stefan Julian? — L. Z.) Brzeziński³³. Głównym łącznikiem KOL z uczniami Szkoły Wawelberga i Rotwanda był A. Kraszewski³⁴. Przedstawicielem kółka w Szkole Handlowej Kronenberga był Jan Dmochowski. Sochaczewski zajmował się także utrzymaniem łączności KOL z Centralnym Komitetem Kółek Gimnazjalnych. Spośród członków tych kółek działali w KOL Edward Grabowski — uczeń piątego Gimnazjum Męskiego w Warszawie³⁵. Łącznikiem ze Szkołą Rolniczą w Puławach był A. Miłobędzki³⁶. Jak wspomina Załuska: „warunki pracy aż nadto usprawiedliwiały tę wstrzeżliwość w doborze ludzi i roztropną przezorność w unikaniu ich większej liczby. Jakże zbawienną okazała się ona w dniach katastrofy 1898 r., gdy nieszczęście objęło wprawdzie całą tę garstkę, lecz zostawiło cały zewnętrzny obszar wpływów koła nienaruszony, nawet nietknięty prawie przez śledztwo”³⁷.

Konspiracyjny charakter działań KOL powodował, że nawet jego przywódcy, jak Jan Załuska, nie zdawali sobie w pełni sprawy z rozległości działań wszystkich członków koła. Dawna założycielska grupa warszawskiego KOL, na czele z Mieczysławem Brzezińskim, działała nadal. Brzeziński już od końca lat osiemdziesiątych ukierunkował swoją działalność wyłącznie na publikacje wydawnictw ludowych. Z dawnego warszawskiego KOL pozostało w gruncie rzeczy tylko koło wydawnicze pod wodzą Brzezińskiego. Grupa Brzezińskiego działała niezależnie od KOL na Uniwersytecie. Posiadała własne fundusze dzięki m. in. fundacji dr. Józefa Chwieckowskiego, czynnej od 1884 r.³⁸, a przede wszystkim dzięki zapisowi pewnych sum na działalność wydawniczą, jaki sporządził przed śmiercią Bolesław Hirszfild nie tylko na nazwisko Brzezińskiego, ale także na ręce Stanisława Michalskiego i Stefanii Sempolowskiej³⁹. Nie ma jednak podstaw źródłowych, by sądzić, że koło Mieczysława Brzezińskiego pełniło funkcję nadrzędną wobec KOL na Uniwersytecie. Brzeziński kierował kołem wydawniczym do momentu śmierci w 1911 r., potem kontynuowało ono działalność. Redaktorem wydawanej przez koło „Zorzy” został Stanisław Rutkowski, a kierownikiem wydawnictw książkowych Stanisław Kozicki⁴⁰.

³³ Załuska, *op. cit.*, s. 207—208.

³⁴ APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 13.

³⁵ Załuska, *op. cit.*, s. 208; APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 23, 25.

³⁶ Załuska, *op. cit.*; APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 26.

³⁷ Załuska, *ibidem*.

³⁸ Stemler, *Polska Macierz Szkolna ...*, s. 59.

³⁹ Kozicki, *Pamiętniki (1875—1914)*, t. I, s. 206, Arch. NK ZSL rkps sygn. P—127.

⁴⁰ Po śmierci M. Brzezińskiego wydawnictwo oficjalnie nazwano jego imieniem. Gdy Kozicki wyjechał z Warszawy w lecie 1915 r., wydawnictwo przejął Stanisław Thugutt. Kozicki, *Pamiętniki ...*, s. 208. J. Stemler utrzymuje, że po S. Kozickim redaktorem koła wydawniczego został Kazimierz Król. Stemler, *op. cit.*, s. 59.

Studenckie KOL kierowane przez Załuskę korzystało z pomocy koła wydawniczego m. in. dzięki obniżkom ceny wydawanej przez Brzezińskiego „Zorzy”, a także pewnym rabatami udzielanym przez księgarnie, których Brzeziński i koło wydawnicze było współpracownikami bądź współwłaścicielami, m. in. księgarni S. Bukowieckiego, M. A. Wizbeka, a także G. Centnerszvera⁴¹. Jak można sądzić ze wspomnień Załuski, nie zdawał on sobie sprawy z własnych powiązań z grupą Brzezińskiego, gdyż ten ostatni szczególnie dbał o zachowanie tajemnicy, unikał zbędnych kontaktów, eksponowania swojego nazwiska⁴².

Fundusze na działalność oświatową KOL na Uniwersytecie zdobywało różnymi drogami. Obok wspomnianych ulg finansowych przy zakupie „Zorzy” oraz książek w księgarniach koło korzystało ze stałej składki Bratniej Pomocy, która już od lat osiemdziesiątych wpłacała po 5 kop. miesięcznie od każdego członka na cele oświatowe⁴³. Prowadzono także szereg indywidualnych akcji w celu zgromadzenia funduszy. Sprzedawano fotografie patriotyczne z wizerunkami T. Kościuszki, S. Konarskiego, K. Puławskiego, E. Plater, W. Łukasińskiego, J. Lelewela, A. Mickiewicza, fotografie zbiorowe: przywódców powstania 1863 r., kobiet patriotek, bitwy pod Grochowem, Kozaków na ulicach Warszawy i inne. Redagowano kalendarz „Memorandum”, wydawany przez księgarnię Bukowieckiego, zajmując się także jego rozpowszechnianiem⁴⁴. Pewien dochód osiągnęto także ze sprzedaży 10 kop. kwitów z kwitariuszy, był to rodzaj dobrowolnej składki na cele oświatowe⁴⁵. Członkowie KOL obowiązani byli również do opłacania składek. Tego rodzaju składki wpływały do centralnej kasy KOL m. in. od kół przy Szkole Handlowej Kronenberga, Szkole Szytygarów w Dąbrowie Górniczej, a także kół w III, IV i V gimnazjach warszawskich oraz gimnazjach w Piotrkowie i Radomiu⁴⁶.

Jak pisze Załuska, dochody organizacji z groszowych wpływów

⁴¹ APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 5, 9.

⁴² Mieczysław Brzeziński tak skrupulatnie ukrywał wiele ze swych powiązań z różnego rodzaju akcjami oświatowymi, że wielokrotnie unikał, by jego nazwisko pojawiło się przy nowych inicjatywach. Nie chciał, aby jego nazwisko wyszło na jaw przy kupnie „Zorzy”. Por. przypis 21. Gdy Prószyński zaproponował mu udział jako jurora w konkursie „Gazety Świątecznej” w 1893 r., Brzeziński zgodził się, jednak bez wymieniania nazwiska i bez osobistego udziału — jedynie przy ocenie prac konkursowych. Można sądzić, że sympatia i szacunek, jakimi darzył Promyka, powodowały, że nie chciał narażać Prószyńskiego, który unikał udziału we wszelkich akcjach nielegalnych, a nie był prawdopodobnie zorientowany, na jaką skalę tego rodzaju akcje prowadzi Brzeziński. BN, rkps IV. 5962/I, k. 14.

⁴³ APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 8; Załuska, *op. cit.*, s. 205—206.

⁴⁴ APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 4—5.

⁴⁵ *Ibidem*, k. 6, 10, 92, 97.

⁴⁶ *Ibidem*, k. 6.

1894/95 r. szły już w setki rubli, w roku 1896 przekroczyły 7 tys. rubli, dosięgając w roku szkolnym 1897/98 pokaźnej sumy paru tysięcy rubli⁴⁷. Dzięki zakwestionowaniu przez policję w czasie rewizji u Zygmunta Morawskiego sprawozdaniu z działalności KOL od 1 października 1896 r. do 1 października 1987 r. możemy zestawić dane cytowane u Załuski z autentycznymi sumami, jakimi dysponowało koło⁴⁸. Do kasy KOL włożono:

1. Za sprzedaż kalendarza „Memorandum”	196 rub. 50 kop.
2. Składki młodzieży (w tym Bratnia Pomoc)	486 rub. 62 kop.
3. Pieniądze zebrane na wieczorach i zebraniach towarzyskich	122 rub. 90 kop.
4. Na kwitariuszach przez członków KOL	71 rub. 10 kop.
5. Za fotografie patriotyczne	96 rub. 55 kop.
6. Ofiary osób na podtrzymanie wydawnictw	182 rub. 32 kop.
Razem	1156 rub. 32 kop.

Dochody KOL musiały się jednak znacznie zwiększyć już od końca 1897 r., kiedy to koło zajęło się przemytem i kolportażem wydawanych w Galicji czasopism: „Polaka” i „Przeglądu Wszechpolskiego”.

W sprawozdaniu z działalności w roku szkolnym 1896/97 zawarta jest informacja, iż KOL rozpowszechniło 4560 tomików książek nabytych ze środków koła oraz 1032 tomiki ofiarowane, a także 30 egzemplarzy pisma „Zorza”⁴⁹. W informacji o stanie śledztwa stwierdza się, że na teren zaboru rosyjskiego przemycono do września 1898 r. 32 000 egz. „Przeglądu Wszechpolskiego” i 600 egz. „Polaka”⁵⁰. Dane w odniesieniu do liczby egzemplarzy przede wszystkim „Przeglądu Wszechpolskiego” są znacznie przesadzone, zwłaszcza że wedle informacji o stanie śledztwa pochodziły one od Józefa Wójcickiego⁵¹.

KOL w swej działalności oświatowej koncentrowało się przede wszystkim na nauczaniu elementarnym i kolportażu wydawnictw ludowych na wsi. Do obowiązków członków organizacji należało: 1. nauczanie elementarne, osobiście, bezpośrednio osób nieumiejących czytać, 2. rozda-

⁴⁷ Załuska, *op. cit.*, s. 210.

⁴⁸ APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 92 i n., 97 i n.

⁴⁹ *Ibidem*, k. 97—98.

⁵⁰ *Ibidem*, k. 98.

⁵¹ U aresztowanego w Płocku w czasie „wpadki” transportu nielegalnych wydawnictw Włodzimierza Sokołowskiego, rządcy jednego z majątków położonych nad granicą pruską, zakwestionowano małą walizkę ze 101 egzemplarzami „Przeglądu Wszechpolskiego” za 1898 r. APW, WGZZ, sygn. 120, k. 122 i n. Józef Wójcicki był siedemnastoletnim uczniem Szkoły Technicznej Wawelberga i Rotwanda, sam na siebie napisał dwa donosy jako na znanego socjalistę. Jeden wysłał do gubernialnego, drugi do powiatowego zarządu żandarmerii. W domu na półce położył numer „Robotnika”. Udało mu się zakpić z żandarmerii, wszystko wyszło na jaw. Został zwolniony. Nie był członkiem KOL. *Asper*, *op. cit.*, nr 309, s. 5; APW, WGZZ, sygn. 119, k. 98.

wanie książek pojedynczo bądź kompletami; preferowano komplety biblioteczek mniejszych składających się przeważnie z 5—6 egzemplarzy elementarza Promyka (cena 5 rb), i większych, rozszerzonych np. o *Trylogię* Henryka Sienkiewicza (cena 10 rb), 3. koptowanie na wsi stałych czytelników „Zorzy”, 4. zbieranie funduszy na powyższe cele, 5. szerzenie idei pracy oświatowej wśród młodzieży i dopingowanie jej do działalności oświatowej wśród ludu⁵².

Niewątpliwie imponującym wynikiem tych działań było prawie sto założonych na wsi bibliotek⁵³. Według przechwyconego przez żandarmię cytowanego sprawozdania w roku szkolnym 1896/97 na obszarze dziesięciu guberni Królestwa Polskiego założono 95 tajnych bibliotek⁵⁴: w guberni łomżyńskiej — 18, płockiej — 16, piotrkowskiej — 13, siedleckiej — 14, warszawskiej — 10, suwalskiej — 8, kieleckiej — 5, lubelskiej — 4, kaliskiej — 4, radomskiej — 3. Brak jest niestety danych, jak wyglądał przeciętny księgozbiór tajnej biblioteczki w tym okresie. Można sądzić, dzieląc liczbę rozpowszechnionych w roku 1896/97 książek przez liczbę założonych bibliotek, że średnia liczba książek w jednej bibliotece wynosiła od 50 do 60 pozycji⁵⁵. Dane te są jednak względne. W zakwestionowanej w 1902 r. tajnej bibliotece Towarzystwa Oświaty Narodowej, prowadzonej przez chłopa Franciszka Wojdę, znajdował się spis 282 książek. Wśród nich, obok wydawnictw ludowych publikowanych pod auspicjami Ligi Narodowej, znajdowały się książki autorstwa Brzezińskiego — dziesięć tytułów, kilka książek Heleny Radlińskiej, Faustyny Morzyckiej, Władysławy Weychertówny, Antoniny Peldy-Śmiszkowej (Antoszki), a także Henryka Sienkiewicza i Józefa Ignacego Kraszewskiego⁵⁶. TON było jednak organizacją dysponującą znacznie większymi funduszami niż KOL.

Terytorialnie działalność studenckiego KOL ograniczała się głównie do dziesięciu guberni Królestwa Polskiego. Obok wspomnianych komórek KOL, które istniały w Warszawie: na Uniwersytecie tzw. koło główne, w Szkole Technicznej Wawelberga i Rotwanda (inż. Mittego), w Szkole Handlowej Kronenberga, w III, IV i V gimnazjach w Warszawie, organizacje KOL funkcjonowały w Szkole Szttygarów w Dąbrowie Górniczej, w Szkole Rolniczej w Puławach, w gimnazjach w Radomiu, Piotrkowie i prawdopodobnie w Częstochowie⁵⁷. Dzięki inicjatywie Załuski organizuje KOL wraz z biblioteczkami powstały także w seminariach nauczycielskich w Skępem oraz w Siennicy⁵⁸.

⁵² Załuska, *op. cit.*, s. 209.

⁵³ APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 18.

⁵⁴ *Ibidem*, k. 98.

⁵⁵ W roku 1896/97 rozpowszechniono 5592 książki, założono 95 bibliotek. *Ibidem*.

⁵⁶ APW, WGZZ, sygn. 502, k. 146—152.

⁵⁷ APW, WGZZ, sygn. 119, k. 14, 22, 23; Załuska, *op. cit.*, s. 207—208.

⁵⁸ APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 26; Załuska, *op. cit.*, 211—212.

Drugim obszarem działalności KOL były ziemie zachodnie Cesarstwa Rosyjskiego, dawne kresy wschodnie Pierwszej Rzeczypospolitej. We wspomnieniach Załuski, jak i w aktach policyjnych dane na temat działalności KOL w tym rejonie są jedynie fragmentaryczne. W obrębie samego Uniwersytetu obok koła głównego istniało tzw. koło litewskie, którego przedstawicielem był Bolesław Słoński, student medycyny, brat poety Edwarda, zmarły po wyjściu z Cytadeli, gdzie zaraził się tyfusem. Do koła litewskiego należeli także Witold Zajewski i prawdopodobnie Mirosław (Marian?) — L. Z.) Obieziński, student medycyny. Koło litewskie prowadziło działalność oświatową na terenach guberni wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej i mińskiej. Za pośrednictwem Słońskiego komplety książek docierały nawet do Witebska, Tomska i Kamieńskoje za Dnieprem⁵⁹. Za pośrednictwem Wacława Studnickiego książki rozpowszechniane były także wśród drobnej szlachty polskiej na terenie Żmudzi i Inflant⁶⁰.

Struktura organizacyjna KOL była bardzo luźna, związki pomiędzy poszczególnymi kołami odbywały się za pośrednictwem zaufanych osób. Zasadą było nieprzyjmowanie do koła głównego więcej niż jednego członka reprezentującego kółko w danej szkole czy w danym rejonie. W wielu wypadkach nawet z tego rezygnowano i wyznaczano osobę z koła głównego jako łącznika. Te luźne związki powodowały, że struktura poszczególnych kółek nie była jednolita. W KOL na Uniwersytecie, które pełniło bądź starało się pełnić rolę nadrzędną wobec pozostałych kółek, członkowie dzielili się na dwie kategorie: rzeczywistych i honorowych, pierwsi mieli prawo głosu, drudzy nabywali je dopiero po sześciu miesiącach i do tego momentu pełnili funkcję doradczą⁶¹. Zarząd koła składał się z trzech osób. Prezesem czy też przewodniczącym zarządu przez cały okres istnienia KOL w latach 1894—1898 był Jan Załuska.

Ta niescentralizowana struktura organizacyjna KOL spowodowała, że, jak można sądzić, większość kół związanych z uniwersyteckim KOL przetrwała aresztowania na jesieni 1898 r. Konspiracyjny charakter działalności spowodował, że niesłychanie trudno jest odtworzyć dzieje pozostałych kółek. Dzięki wspomnieniom Stefana Juliana Brzezińskiego wiadomo, że organizacja KOL w Szkole Technicznej Wawelberga i Rotwanda przetrwała aresztowania i funkcjonowała jeszcze w pierwszych latach XX w.⁶² S. J. Brzeziński podkreśla fakt, że mimo prób czynionych przez TON podporządkowania sobie KOL w Szkole Wawelberga i Rot-

⁵⁹ APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 14; Załuska, *op. cit.*, s. 208, 212.

⁶⁰ Załuska, *op. cit.*

⁶¹ APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 1.

⁶² S. J. Brzeziński, *Polski Związek Ludowy materiały i dokumenty*. Wyboru dokonał i wstępem opatrzył Czesław Wycech, Warszawa 1957, s. 40 i n.

wanda, koło pozostało organizacją samodzielną⁶³. S. J. Brzeziński podkreśla ważny fakt, iż uniwersyteckie KOL, a przede wszystkim jego zarząd z Załuską na czele, już na przełomie 1896/97 r. zaczęło się skłaniać ku ideologii Ligi Narodowej, a następnie Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego.

Do spotkania Załuski z Romanem Dmowskim doszło zapewne w czasie zjazdu Ligi Narodowej zwołanego przez Komitet Krajowy na Królestwo Polskie w październiku 1897 r. w Warszawie⁶⁴. Spotkanie to musiało wywrzeć na Załusce duże wrażenie, gdyż nieomal statutowo apolityczne KOL od razu w znaczący sposób włączyło się do działalności w porozumieniu z Ligą Narodową. Na zebraniach coraz częściej czytano „Polaka” i „Przegląd Wszechpolski”, które to pisma niespełna przed rokiem i dwoma laty zaczęto wydawać w Galicji jako nieoficjalne organy Ligi⁶⁵. Oba czasopisma rozpowszechniano jednak tylko wśród zaufanych osób i, jak zgodnie twierdzą i Załuska i dane policyjne, pisma te nie trafiały do bibliotek⁶⁶. Oczywiście sam Załuska reprezentował tendencje narodowe już wcześniej, niemniej dopiero spotkanie z Dmowskim wpłynęło na decyzję pewnej zmiany profilu politycznego koła.

Efektem nawiązania przez Załuskę kontaktu z przywódcami Ligi Narodowej było także i to, że organizacja ta skwapliwie uznała KOL za znajdujące się pod jej kontrolą. W sprawozdaniu z czynności Komitetu

⁶³ Wspomnienia S. J. Brzezińskiego ukończone zostały w kwietniu 1934 r. W odniesieniu do informacji dotyczących przełomu XIX i XX w. zawierają wiele nieścisłości. Autor myli KOL i TON. Pisząc o kontaktach z TON po roku 1899, wymienia nazwisko Załuski, który wówczas albo przebywał w X pawilonie warszawskiej Cytadeli, albo był już w Galicji, dokąd uciekł w drodze na zesłanie. Znamienne są również liczne odniesienia do ideologii narodowej i różnice, które występują między tekstem opublikowanym przez Wycecha a maszynopisami, znajdującymi się w Ossolineum, rkps 13069/III oraz w Archiwum NK ZSL, rkps P-81. Być może, sam autor wprowadził do swych wspomnień zmiany w komentarzu w pierwszych latach po II wojnie światowej w zmienionej również sytuacji politycznej. Por. Wojciechowski, *Oświata ludowa ...*, s. 180 i n.

⁶⁴ Załuska, *op. cit.*, s. 210; *Materiały do historii Ligi Narodowej*, „Niepodległość”, 1933, t. VII, z. 3(17), s. 425; S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej 1887—1907*, t. I, cz. IV, s. 16—17, Ossol. rkps 13200/II.

⁶⁵ J. Załuska stwierdza, że pierwsze numery „Polaka” dostarczył w styczniu 1897 r. dr Józef Psarski. Załuska, *op. cit.* Informację tę powtarza Kozicki, *op. cit.* Jednak masowo rozpowszechniać „Polaka” zaczęto dopiero po październiku 1897 r. APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 19.

⁶⁶ Załuska, *op. cit.*, s. 211. Jeden z członków KOL zeznawał: „Od połowy 1897 r. czytano na zebraniach kółka artykuły z »Polaka« i »Przeglądu Wszechpolskiego«, ale o rozpowszechnianiu ich przynajmniej do października 1897 r. nic mi nie wiadomo. Prawdą jest, co mogę zaświadczyć, że do maja 1897 r. ani ja, ani nikt z większości członków Oświaty Ludowej nie tylko nigdy w życiu nie widział i nie czytał pism »Polak« i »Przegląd Wszechpolski«, ale także nigdy by ich nie rozpowszechniał”. APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 18.

Centralnego Ligi Narodowej za rok 1897/98 do Komisji Nadzorczej Skarbu Narodowego Polskiego Zygmunt Balicki stwierdzał: „ogromną pomocą w działalności wśród ludu jest Towarzystwo Oświaty, które zakłada po wsiach tajne czytelnie wydawnictw legalnych, zaopatrywane w miarę możnością w pisma nielegalne; pozostaje ono pod kierunkiem Ligi, przez jej członków do tej pracy wydelegowanych”⁶⁷. W sprawozdaniach tych, co trafnie dostrzegał Władysław Pobóg-Malinowski, wyolbrzymiano wpływy Ligi w celu otrzymania większych dotacji finansowych. Załuska, mający wówczas dwadzieścia pięć lat, był na pewno zaufanym człowiekiem Ligi, szczególnie po spotkaniu z Dmowskim. Pokrewne Załusce poglądy polityczne reprezentowała znaczna grupa członków KOL, jednak nie wszyscy. KOL miało charakter apolityczny przynajmniej do końca 1897 r., co potwierdza sam Załuska w swych wspomnieniach. Druga sprawa wątpliwa to stwierdzenie, że nielegalne czasopisma trafiają do bibliotek KOL, co w owym okresie nie było prawdą. Ani „Polak”, ani „Przegląd Wszechpolski” nie trafiały do bibliotek wiejskich, natomiast KOL postanowiło rozpowszechnić „Polaka”, jednak wyłącznie przez zaufanych ludzi i dla zaufanych ludzi. Jak pisze Załuska: „ci i owi członkowie koła od siebie poza zebraniem, prywatnie, by nie angażować organizacji, podjęli się z chęcią współdziałania w dowożeniu „Polaka” do Warszawy, co już zresztą przedtem czynili, gdy chodziło o przewóz innych wydawnictw nielegalnych, np. „Przeglądu Wszechpolskiego”⁶⁸. Wedle zeznań jednego z członków KOL w Warszawskim Gubernialnym Zarządzie Żandarmerii, „począwszy od października 1897 r., liczba wydawnictw nielegalnych zwiększyła się, tak iż każdy członek koła miał je w ręku. Wtedy rozpoczęło się rozpowszechnianie pism »Polak« i »Przegląd Wszechpolski«, które zawsze można było otrzymać od Załuski lub R. Sochaczewskiego, a od 1898 r. także od Jana [Wiktora — L. Z.] Fusińskiego, nie należącego do koła”⁶⁹.

Pewne światło na temat nielegalnych wydawnictw będących w posiadaniu studentów i członków KOL rzuca opis dowodów rzeczowych dołączonych do śledztwa⁷⁰.

U Edwarda Grabowskiego znaleziono trzy numery „Przedświtu” z 1898 r., wówczas pisma Związku Zagranicznego Socjalistów Polskich w Genewie i Londynie; u Witolda Zajewskiego 35 egz. broszury *List otwarty do księcia Uchtomskiego* oraz rękopis *Statutu Związku Młodzieży Polskiej*; u Jana Kowala broszurę nr XI *Z dzisiejszej doby: Przymierze czy walka?*; było to wydawnictwo Ligi; u Zygmunta Mo-

⁶⁷ Sprawozdanie z czynności za rok 1897/98, „Niepodległość”, 1933, t. VII, z. 3(17), s. 426.

⁶⁸ Załuska, *op. cit.*, s. 211.

⁶⁹ APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 19.

⁷⁰ APW, WGZZ, sygn. 120, k. 122 i n. Dalsze dane według tego źródła.

rawskiego m. in. broszury: *W obronie prawdy*, wydawnictwa „Walki Klas”, K. Liebknechta, *Czy Europa powinna zaprzeczyć*; u Władysława Mieczynskiego obok numerów „Zorzy” i „Światła” również broszurę K. Kautskiego, *Niepodległość Polski* oraz rękopis z powodu wydania broszury *Socjalizm współczesny*. U Oskara Pompera znaleziono m. in. hektografowaną odezwę Grupy Rewolucyjnej Młodzieży Polskiej, u Stanisława Pieczynisa 3 egzemplarze pisma „Walka” z 1898 r., 10 egz. „Polaka” z 1898 r., 6 egz. „Przeglądu Wszechpolskiego” z 1897 i 1898 r. U Włodzimierza Sokołowskiego, ujętego w Płocku, znaleziono broszurę *Program Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego* i 101 egz. „Przeglądu Wszechpolskiego”. U Leonida Chrzanowicza, nie będącego członkiem KOL, odkryto 4 egz. „Przeglądu Wszechpolskiego” oraz pepeesowski „Robotnik” i „Kurier Robotniczy”. U Samuela Szaciłło, oprócz „Zorzy”, „Polaka”, „Przeglądu Wszechpolskiego” i broszury *Program Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego*, znaleziono także broszury *W obronie prawdy*, wydawnictwa „Walki Klas”, oraz K. Liebknechta *Czy Europą powinna zaprzeczyć?*

Z tych pobieżnych danych wynika, że zarówno wydawnictwa Ligi Narodowej, jak i organizacji socjalistycznych były na równi kolportowane przez studentów i wśród studentów. Dla wielu z nich moment opcji politycznej jeszcze nie nadszedł. Niemniej w KOL kierunek narodowy, pokrewny linii Ligi Narodowej, reprezentowali obok Załuski: Jan Kucharzewski, Stanisław Kasznica, Bolesław Jakimiak, Józef Psarski, Antoni Sadzewicz, Piotr Kuśmierczyk, Mieczysław Żbikowski, Andrzej Krysiński, Zygmunt Jastrzębski, Waclaw Trejdosiewicz. Wielu z nich odznaczyło się później w ruchu narodowym. Załuska, Sadzewicz, Kuśmierczyk i Sochaczewski wkrótce zasilili redakcje „Polaka”, „Przeglądu Wszechpolskiego” w Galicji. Jan Załuska był jednym z głównych organizatorów Narodowego Związku Robotniczego, prezesem Zarządu Głównego Związku Ludowo-Narodowego do 1928 r., posłem na sejm z ramienia ND w latach 1919—1927, Kasznica, dla przykładu, senatorem z ramienia ND.

Załuska w okresie studiów był także aktywnym działaczem i prezesem Związku Młodzieży Polskiej Zet, w którego reaktywowaniu po aresztowaniach 1894 r. uczestniczył, m. in. z Janem Steckim⁷¹. Zet w tym okresie między innymi dzięki aktywności Załuski, miał stały kontakt z Z. Balickim i kierownictwem Ligi Narodowej⁷². Fakt aktywnej działalności Załuski w Zecie spowodował, że w okresie międzywojennym niektórzy historycy uznawali KOL za jedną z agend oświatowych Związku Młodzieży Polskiej Zet⁷³. Pogląd ten potwierdza Stefan Szwedowski,

⁷¹ Kozicki, *Historia Ligii ...*, s. 2.

⁷² *Ibidem*, s. 6.

⁷³ B. Nawroczyński, *Bratnia Pomoc 1889—1905*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską 1901—1917*, t. I, Lwów 1932, s. 227.

autor najobszerniejszej pracy o Zecie, notabene opartej na zaginionym archiwum Związku. Szwedowski sugeruje, że KOL, na którego temat informacje jego są niedokładne, powstało przy Bratniej Pomocy Cesarzowskiego Uniwersytetu Warszawskiego i zarządzane było faktycznie przez Warszawski Komitet Okręgowy Zetu, a tylko formalnie związane z Towarzystwem Oświaty Ludowej (? — L. Z.) i Bratnią Pomocą⁷⁴. Oba te poglądy nie znajdują potwierdzenia ani we wspomnieniach Załuski, napisanych — dodajmy — rzetelnie, ani w materiałach policyjnych i napisanych na ich podstawie artykule Aspera o jawnie sprzyjającym endecji nastawieniu⁷⁵, ani w najobszerniejszym opracowaniu historii Ligi Narodowej S. Kozickiego, napisanym również na podstawie m. in. teczek personalnych z archiwum ND.

Niewątpliwie najbardziej aktywni członkowie KOL na Uniwersytecie skłaniali się ku ideologii Ligi i Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego jednak nie daje to podstaw do jakichkolwiek generalizacji o poglądach innych członków KOL. Wśród ówczesnych „ludowców”, aktywnych członków KOL, wielu było dość odległych od opowiedzenia się stanowczo po stronie narodowców bądź socjalistów. Do tych, jak świadczą wspomnienia J. Dąbrowskiego i S. J. Brzezińskiego, należeli: Antoni Zapasiewicz — medycyna IV, Władysław Zasada — prawo I, Jan Matraszek — medycyna II, Oskar Pomper — prawo II, Władysław Mieczynski — urzędnik prywatny, Aleksander Kraszewski — uczeń szkoły Wawelberga i Rotwanda, a także dość liczna grupa uczniów tejże szkoły, w tym także Stefan Julian Brzeziński⁷⁶.

Działalność KOL, począwszy od końca 1897 r., przybrała szersze rozmiary. Kontynuowano zapoczątkowane uprzednio prace oświatowe, jednocześnie rozpoczęto na szeroką skalę przemysł i kolportaż nielegalnych czasopism z Galicji: „Polaka” i „Przeglądu Wszecpolskiego”. Pisma przetrucane były kanałami przemysłowymi przez granicę z Prusami. Jedna z dróg wiodła przez Płock, Myszyniec i Ostrołękę. Obsługiwał ją dr J. Psarski, mieszkający po powrocie z zesłania w Myszyncu w Puszczy Zielonej. Stworzył on, jak wspomina Załuska, wyborną pocztę paczkową przez Ostrołękę. Druga droga wiodła przez Brodnicę, Rypin do Płocka.

⁷⁴ BUW, rkps S. Szwedowski, *Dzieje ruchu zetowego w Polsce 1886—1945*, s. 214—215.

⁷⁵ Asper, *op. cit.* Żandarmeria carska rzeczywiście podejrzewała KOL o powiązania z Bratnią Pomocą, wiedziała o stałej subwencji Bratniaka dla KOL. To zaś było główną przyczyną aresztowania kolejnych prezesów i niektórych skarbników Bratniaka, oprócz Załuski, także Tadeusza Ulanowskiego, Stanisława Weigelta, Stanisława Brzozowskiego, Władysława Podczaskiego. Zeznania Brzozowskiego najbardziej zaszkodziły Ulanowskiemu, ten jednak wspaniałomyślnie wybaczył Czepielowi.

⁷⁶ Brzeziński, *Polski Związek Ludowy ...*, s. 40—41; Grabiec, *Czerwona Warszawa ...*, s. 25—26, 30.

Obsługiwana była przez Włodzimierza Sokołowskiego, rządzącym jednym z majątków położonych nad granicą. Na trzeciej trasie, prowadzącej przez Toruń, Lubicz i Lipno, dostawcą był Wincenty Szudejko⁷⁷. Rozmiary tych akcji, jak i ich częstotliwość są nadzwyczaj trudne do określenia. Na podstawie danych policyjnych wiadomo, że w pierwszych latach XX w. na terenie Królestwa Polskiego TON rozpowszechniało „Przegląd Wszechpolski” w liczbie 12 000 egzemplarzy, „Polaka” w liczbie 18 000 egzemplarzy. Wiarygodność tych danych jest jednak względna⁷⁸. Niewątpliwie przemysł prowadzony przez KOL odbywał się na wielokrotnie mniejszą skalę, biorąc pod uwagę fakt, że wpadka koła nastąpiła właśnie przy przerzucie 101 egzemplarzy „Przeglądu Wszechpolskiego”. KOL jednak nie było jedyną organizacją zajmującą się przemysłem nielegalnych wydawnictw.

Aresztowanie w Płocku dwóch członków organizacji w dniu 1/13 września 1898 r., z których jeden załamał się w czasie przesłuchań, spowodowało aresztowanie 47 osób, w sumie zaś śledztwem objęte zostały co najmniej 53 osoby⁷⁹, w tym ponad 30 studentów Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, kilku absolwentów, głównie Wydziału Medycznego, nauczycieli, uczniów gimnazjów i innych szkół. Aresztowany został także redaktor „Zorzy” Maksymilian Miłgaj-Malinowski, jednak już w lutym 1899 r. wypuszczony pod nadzorem policji. Wydawanie „Zorzy” zostało wstrzymane przez ministra spraw wewnętrznych na osiem miesięcy⁸⁰.

⁷⁷ Załuska, *op. cit.*, s. 211; APW, WGZZ, *op. cit.*, k. 1—39.

⁷⁸ Centralny Gosudarstwiennyj Archiw Oktiabrskoj Riewolucji, Moskwa, f. Do, j. ch. 5, cz. 9 l. G/1898, k. 84 (mikrofilm IHNOiT PAN).

⁷⁹ Poza kręgiem osób włączonych w śledztwo znaleźli się student prawa Jan Kucharzewski, członek KOL, późniejszy historyk i polityk, uczniowie Szkoły Technicznej Wawelberga i Rotwanda: Władysław (Stefan Julian? — L. Z.) Brzeziński, Maksymilian Bieńkowski, Wincenty Szyperski, Edmund Bużacki, Stanisław Płużański, Tomasz Arlitewicz, Tadeusz Wierusz-Kowalski, Stanisław Węglewski, Jan Zaniewski, Ignacy Myszczyński. Do KOL w Szkole Technicznej w późniejszym okresie należeli także: Waclaw Piotrowski, Stefan Sumiński i Józef Goćkowski (por. Brzeziński, *Polski Związek Ludowy ...*, s. 40). Do KOL w gimnazjum w Piotrkowie w latach 1893—1895 należeli: S. J. Brzeziński, Aleksander Kraszewski, Wincenty Szudejko, Samuel Ettinger, Marian Kazubiński, późniejszy ksiądz, oraz (?) Ginzberg, Barnaba Gumielewski, (?) Ołtażewski, także późniejsi księża. Ossol. rkps 13069/III, k. 6, 10. Śledztwo nie objęło także dawnych członków KOL: Zdzisława Dębickiego, Jana Dudzińskiego, Henryka Trenknera, Aleksandra Jackowskiego, Józefa i Feliksa Świeżyńskich, Stanisława Rutkowskiego, Dymitra i Michała Kirkorów (por. Załuska, *op. cit.*, s. 206; APW, WGZZ, sygn. 119, k. 1, 13, 15, 17).

⁸⁰ Centralny Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw, Leningrad, f. 776, op. 4, j. ch. 618, pismo ministra spraw wewnętrznych z 29 maja/11 czerwca 1899 r. do Warszawskiego Komitetu Cenzury i Głównego Urzędu do Spraw Prasy.

Uniwersyteckie KOL zostało jednak reaktywowane po raz kolejny. Kierownictwo koła objął student medycyny Ryszard Szerypo i sprawował je do czasu ukończenia Uniwersytetu w 1902 r.⁸¹

Dzięki wytrwałemu milczeniu w czasie śledztwa Jana Załuski, Maksymiliana Malinowskiego, Józefa Psarskiego, Bolesława Jakimiaką carska żandarmeria nie wykryła powiązań KOL na Uniwersytecie z grupą Mieczysława Brzezińskiego ani z poszczególnymi organizacjami KOL w szkołach. Większość z nich prawdopodobnie kontynuowała swoją działalność, tak jak koło Stefana Juliana Brzezińskiego w Szkole Technicznej Wawelberga i Rotwanda.

Poniżej zamieszczamy wykaz osób aresztowanych i poszukiwanych w sprawie „Oświaty Ludowej”:

1. Brzozowski Leopold Stanisław — były student przyrodoznawstwa II, prezes Bratniej Pomocy, nie był członkiem KOL. Aresztowany 21 września/3 października 1898 do 25 października/7 listopada 1898 r. Jeden rok pod nadzorem policji.

2. Wiśniewski Piotr Stanisław — prawo III, członek KOL. Aresztowany 21 listopada/4 grudnia 1898 do 18/31 grudnia 1898 r. Jeden rok pod nadzorem policji, z wyjątkiem miast gubernialnych Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Cesarstwa.

3. Grzegorzewski Zenon Jan — lekarz, absolwent CUW, skarbnik KOL. Aresztowany 1/13 września 1898 do 19 grudnia/1 stycznia 1899. Kaucja 300 rb. Jeden rok pod nadzorem policji.

4. Wójcicki Józef — uczeń szkoły Wawelberga i Rotwanda, nie był członkiem KOL. Aresztowany 21 listopada/4 grudnia 1898 do 8/21 grudnia 1898 r. Śledztwo umorzone.

5. Grabowski Edward — uczeń VII kl. V Gimnazjum w Warszawie, członek KOL. Aresztowany 16/29 września 1898 do 20 listopada/3 grudnia 1898 r. Kaucja 1000 rb. Jeden rok pod nadzorem policji.

6. Hagmajer Stanisław — student z Dorpatu, członek KOL(?). Aresztowany 15/28 września do 11/24 grudnia 1898 r. Kaucja 100 rb. Śledztwo umorzone.

7. Hirszel Stanisław — urzędnik prywatny, członek KOL(?). Aresztowany 16/29 września do 20 listopada/3 grudnia 1898 r. Kaucja 350 rb. Śledztwo umorzone.

8. Hirszowski Edward — Wydział Matematyczno-Fizyczny II, członek KOL(?). Aresztowany 15/28 września do 24 października/6 listopada 1898 r. Śledztwo umorzone.

9. Dmochowski Jan — uczeń Szkoły Handlowej Kronenberga, członek KOL. Aresztowany 15/28 września 1898 do 23 stycznia/5 lutego 1899 r. Kaucja 300 rb. Jeden rok pod nadzorem policji.

⁸¹ Kozicki, *Historia Ligi ...*, s. 16.

10. Załuska Jan Telesfor — medycyna V, prezes KOL, Zetu, Bratniej Pomocy. Aresztowany 6/19 września 1898 do marca 1900 r. Zesłany pod nadzorem policji na trzy lata do guberni wiackiej, uciekł w drodze.

11. Zajewski Witold — student CUW, członek KOL (kółko litewskie). Aresztowany 15/28 września 1898 do 23 stycznia/5 lutego 1899 r. Kaucja 300 rb. Jeden rok pod nadzorem policji, z wyjątkiem miast gubernialnych Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Cesarstwa.

12. Zapasiewicz Antoni — medycyna IV, członek KOL. Aresztowany 11/24 września 1898 do 16/29 stycznia 1899 r. Kaucja 300 rb. Jeden rok pod nadzorem policji.

13. Zasada Władysław — prawo I, członek KOL. Aresztowany 12/25 września 1898 do 16/29 stycznia 1899 r. Kaucja 300 rb. Jeden rok pod nadzorem policji, z wyjątkiem miast gubernialnych Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Cesarstwa.

14. Kowal-Kowalski Jan — Wydział Matematyczno-Fizyczny IV, członek KOL. Aresztowany 20 września/2 października do 22 listopada/5 grudnia 1898 r. Śledztwo umorzone.

15. Krysiński Andrzej — medycyna IV, członek KOL. Aresztowany 12/25 września 1898 do 21 maja/3 czerwca 1899 r. Kaucja 1000 rb. Dwa lata pod nadzorem policji, z wyjątkiem miast gubernialnych Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Cesarstwa.

16. Kasznica Stanisław — prawo V, członek KOL. Aresztowany 29 września/11 listopada 1898 do 3/16 grudnia 1898 r. Kaucja 3000 rb. Śledztwo umorzone.

17. Kuśmierczyk Piotr — medycyna IV, członek KOL. Aresztowany 12/25 września do 18/31 grudnia 1898 r. Kaucja 200 rb. Śledztwo umorzone.

18. Kraszewski Aleksander — uczeń szkoły Wawelberga i Rotwanda, członek KOL. Aresztowany 12/25 września do 18/31 grudnia 1898 r. Kaucja 300 rb. Jeden rok pod nadzorem policji, z wyjątkiem miast gubernialnych Królestwa i zachodnich guberni Cesarstwa.

19. Kosińska Józefa — nauczycielka, członek KOL(?). Aresztowana 22 grudnia/4 stycznia 1899 do 16/29 stycznia 1899 r. Kaucja 100 rb. Śledztwo umorzone.

20. Majewski Władysław — prawo IV, członek KOL(?), skarbnik Bratniej Pomocy. Aresztowany 15/28 września do 11/24 grudnia 1898 r. Kaucja 500 rb. Śledztwo umorzone.

21. Morawski Zygmunt — inżynier, członek KOL. Aresztowany 18/31 września 1898 do 21 maja/3 czerwca 1899 r. Kaucja 300 rb. Dwa lata pod nadzorem policji, z wyjątkiem miast gubernialnych Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Cesarstwa.

22. Mieczynski Władysław — urzędnik prywatny, członek KOL. Aresztowany 12/25 września do 5/18 grudnia 1898 r. Śledztwo umorzone.

23. Matraszek Jan — medycyna II, członek KOL. Aresztowany 15/28 września do 23 października/5 listopada 1898 r. Śledztwo umorzone.

24. Ossowski Włodzimierz — kleryk z Włocławka, członek KOL(?). Aresztowany 16/19 września do 23 października/5 listopada 1898 r. Jeden rok pod nadzorem policji.

25. Pomper Oskar — prawo II, członek KOL. Aresztowany 15/28 września do 24/6 listopada 1898 r. Śledztwo umorzone.

26. Podczaski Władysław — absolwent medycyny CUW, b. prezes Bratniej Pomocy, nie był członkiem KOL. Aresztowany 21 września/3 października do 24/6 listopada 1898 r. Śledztwo umorzone.

27. Psarski Józef — absolwent medycyny CUW, lekarz w Myszyńcu, b. członek zarządu KOL. Aresztowany 19 listopada/2 grudnia 1898 do 30 stycznia/12 lutego 1899 r. Kaucja 500 rb. Dwa lata pod nadzorem policji w Myszyńcu.

28. Pieczynis Sylwester — nauczyciel w Łomży, członek KOL(?). Aresztowany 19 listopada/2 grudnia 1898 do 16/19 stycznia 1899 r. Śledztwo umorzone (zwariował).

29. Rudnicki Edward Cezary — prawo IV, członek KOL. Aresztowany 14/27 września do 11/24 grudnia 1898 r. Kaucja 300 rb. Śledztwo umorzone.

30. Sosińska Faustyna — nauczycielka w ochronce, współpracowała z KOL, nie będąc członkiem koła. Aresztowana 12/25 września do 2/15 marca 1899 r. Kaucja 500 rb. Dwa lata pod nadzorem policji, z wyjątkiem miast gubernialnych Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Cesarstwa.

31. Słoiński Bolesław — medycyna V, członek KOL (kółko litewskie). Aresztowany 16/29 września do 11/24 grudnia 1898 r. Śledztwo umorzone (zaraził się tyfusem w Cytadeli, wkrótce po wyjściu zmarł).

32. Sochaczewski Roman — b. student CUW, wydalony za II żilowszczyznę, członek KOL. Aresztowany 16/29 września do 30 stycznia/12 lutego 1899 r. Kaucja 200 rb. Jeden rok pod nadzorem policji, z wyjątkiem miast gubernialnych Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Cesarstwa.

33. Sadzewicz Antoni — prawo III, członek KOL. Aresztowany 15/28 września do 5/18 grudnia 1898 r. Jeden rok pod nadzorem policji, z wyjątkiem miast gubernialnych Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Cesarstwa.

34. Sokołowski Włodzimierz — rządcą majątku (nauczyciel prywatny?), członek KOL. Aresztowany 1/13 września 1898 r. do 19 czerwca/2 lipca 1899 r. Kaucja 500 rb. Jeden rok pod nadzorem policji.

35. Truszkowski Jan Tadeusz — medycyna IV, członek KOL. Aresztowany 20 września/2 października do 11/24 grudnia 1898 r. Kaucja

300 rb. Jeden rok pod nadzorem policji, z wyjątkiem miast gubernialnych Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Cesarstwa.

36. Trejdosiewicz Waclaw — absolwent prawa CUW, członek KOL, b. skarbnik Bratniej Pomocy. Aresztowany 20 września/2 października do 11/24 grudnia 1898 r. Śledztwo umorzone.

37. Ulanowski Tadeusz — prawo V, prezes Bratniej Pomocy, nie był członkiem KOL. Aresztowany 29 września/11 października 1898 r. do 21 maja/2 czerwca 1899 r. Kaucja 500 rb. Jeden rok pod nadzorem policji.

38. Fusiecki Wiktor Jan — medycyna V, współpracował z KOL, nie był członkiem koła. Aresztowany 15/28 września do 12/25 listopada 1898 r. Kaucja 300 rb. Dwa lata pod nadzorem policji, z wyjątkiem miast gubernialnych Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Cesarstwa.

39. Chelstowski Bolesław Wojciech — prawo IV, członek KOL. Aresztowany 12/25 września do 11/24 grudnia 1898 r. 300 rb. kaucji. Śledztwo umorzone.

40. Chrzanowicz Leonid — inżynier technolog, nie był członkiem KOL. Aresztowany 15/28 września do 10/23 listopada 1898 r. Kaucja 500 rb. Śledztwo umorzone.

41. Szudejko Wincenty — przyroda I, członek KOL. Aresztowany 28 września/10 października do 11/24 grudnia 1898 r. 380 rb. kaucji. Jeden rok pod nadzorem policji w Częstochowie.

42. Szaciłło Samuel — student CUW, członek KOL. Aresztowany 29 września/11 października do 9/22 listopada 1897 r. Kaucja 100 rb. Śledztwo umorzone.

43. Egerzdorf Jan Feliks — prawo IV, członek KOL. Aresztowany 5/18 października 1898 do 10/23 listopada 1898 r. Kaucja 300 rb. Śledztwo umorzone.

44. Jakimiak Bolesław — absolwent medycyny CUW, lekarz w szpitalu praskim, członek KOL. Aresztowany 29 września/11 października 1898 r. Śledztwo umorzone.

45. Jastrzębski Zygmunt Władysław — prawo IV, członek KOL. Aresztowany 14/27 września do 10/23 listopada 1898 r. Kaucja 500 rb. Śledztwo umorzone.

46. Jaźwiński Maksymilian — absolwent prawa, skarbnik KOL. Aresztowany 12/25 września do 24 listopada/7 grudnia 1898 r. Kaucja 500 rb. Śledztwo umorzone.

47. Miłgaj-Malinowski Maksymilian — redaktor „Zorzy”, nie był członkiem KOL. Aresztowany 2/14 września 1898 r. Nadzór policji od 30 marca 1899 r. Śledztwo umorzone.

WGZZ poszukiwał ponadto:

48. Kochanowski Józef — śledztwo umorzone.

49. Żbikowski Mieczysław — zatrzymany później, śledztwo umoz-
 rzone.
 50. Czaplicki Zdzisław — b. student CUW, śledztwo zawieszono.
 51. Śmiechowski (?).
 52. Sawicki Piotr.
 53. Kowalski Zdzisław.

Rozbite aresztowaniami we wrześniu 1898 r. uniwersyteckie KOL zostało, jak już wspominaliśmy, reaktywowane przez studenta medycyny Ryszarda Szerypo. Wiadomo, że funkcjonowało jeszcze co najmniej do 1902 r. Organizacje KOL w szkołach, w tym Szkole Technicznej im. Wawelberga i Rotwanda, przetrwały również prawdopodobnie do 1905 r. Niestety brak jest danych źródłowych co do działalności tych konspiracyjnych organizacji przed rewolucją 1905 r. Wiadomo, na podstawie dość ogólnej wzmianki Heleny Radlińskiej, że w marcu 1905 r. wśród piętnastu zrzeszeń, które ujawniły się wobec społeczeństwa podpisując odezwę Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej, było także Koło Oświaty Ludowej⁸². Ustalenie jednak, jaka grupa działaczy licznych organizacji KOL podpisała się pod tą odezwą, jest dziś nadzwyczaj trudne. Mogli to być zarówno członkowie dawnego warszawskiego KOL, grupy Mieczysława Brzezińskiego, członkinie dawnego Kobiecego Koła Oświaty Ludowej, nie jest wykluczone, iż byli to także członkowie KOL z terenu Uniwersytetu bądź ze szkoły Wawelberga i Rotwanda⁸³.

Kończąc te rozważania, należy stwierdzić, że utworzone przez Ligę Narodową TON, które powstało w styczniu 1899 r., dążyło do skupienia w swoich szeregach także kół oświaty. Jak pisze Józef Włodarski, TON nie zdołało jednak wciągnąć w swe szeregi wielu działaczy obozu postępowego, czego przykładem może być KOL kierowane przez Stefana Brzezińskiego, które funkcjonowało niezależnie od TON⁸⁴. Z grupy postępowych nauczycieli działających w latach 1900—1904 szereg osób zostało wciągniętych do niezależnej tajnej pracy oświatowej. W ten sposób, jak pisze Włodarski, zbliżyło się ze sobą i zespoliło kilkudziesięciu nauczycieli. Grupa ta działała w ramach Ludowego Koła Oświaty, które w początkach 1905 r. przystąpiło do Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej⁸⁵. Wyjaśnienie tych kwestii wymaga jednak dalszych badań źródłowych nie tylko nad dziejami działalności Kół Oświaty Ludowej, ale także nad historią Towarzystwa Oświaty Narodowej.

⁸² H. Orsza-Radlińska, *Związek Towarzystw Samopomocy Społecznej*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską 1901—1917*, t. II, Warszawa 1934, s. 122—124.

⁸³ J. Włodarski, *Nauczycielstwo szkół ludowych w walce o unarodowienie szkoły*, [w:] *Nasza walka...*, s. 286.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 286.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 287.

LESZEK ZASZTOWT

ON THE HISTORY OF CLANDESTINE EDUCATIONAL ACTIVITY
OF THE STUDENTS OF IMPERIAL WARSAW UNIVERSITY.
THE CIRCLE OF THE COUNTRY PEOPLE EDUCATION (1894—1898)

Summary

In consequence of repressions after the January insurrection of 1863, tsarist authorities abolished the limited autonomy of the Polish Kingdom being part of the Russian sector of the partitioned former Polish Republic. In 1870, the Polish Main School was turned into Imperial Warsaw University. It was the university of a completely Russian character, which resulted from gradual substitution of Polish lecturers by Russians. However, as long as the University existed, most students were Poles. Due to the strict interdiction to organize any Polish societies at the University several illegal organizations were initiated there. At the end of 1882, Warsaw Circle of the Country People Education was formed, concerned in propagating education among the country people. The students taught reading and writing in Polish, published and distributed books. The activity of the Circle spread outside the University, the members of the organization continued their actions after graduation from the University, mainly as publishers of literature for the country people. The organization at the University was broken up because of numerous arrests after the demonstration of 17 April 1894, and it was reactivated by Jan Załuska, the student of medicine. In the academic year 1896/97, the reactivated student Circle of the Country People Education organized 95 clandestine libraries and distributed 5592 books, usually in complete sets, in ten provinces of the Polish Kingdom. The organization also spread its activity out of the University. There were circles of the country people education organized in secondary schools Nr 3,4 and 5, technical schools of Wawelberg and Rotwand, commercial school of Kronenberg, as well as the agricultural school in Puławy, the mining school in Dąbrowa Górnicza, secondary schools in Radom, Piotrków, Częstochowa and teachers seminars in Skepe and Siennica. The circles were educational organizations, not involved in the movement of main contemporary political parties, which was typical of the beginnings of the contemporary country people movement. In October 1897, Jan Załuska, chairman of the Circle met Roman Dmowski, one of the leaders of the national movement — the National League and Democratic National Party. The most active members of the Circle started to be inclined towards national ideology, though there were also some percent of adherents of socialism among the members of the Circle. An apparent symptom of contacts with the National League was the participation of the student Circle of the Country People Education in smuggling and distributing of the illegal magazines "The Pole" ("Polak") and "All-Polish Review" („Przegląd Wszecpolski”), published by the League in Galicia. However, the range of those actions is not known because of lack of source evidence. Since October 1897, the Circle collaborated with the National League owing, first of all, to personal contacts of the chairmen of the Circle, Jan Załuska among others. In the middle of September 1898, tsarist gendarmerie was on trail of one of transports of the illegal All-Polish Review. Two members of the Circle were arrested. One of them broke down during interrogations and betrayed his colleagues. As a result, more than fifty persons were arrested in Warsaw and other towns of the Kingdom, thirty students of Imperial Warsaw University included in that number. The university Circle was again reactivated by Richard Szerypo, the medical student, who directed the

organization till 1902 when he graduated. Jan Załuska, the former chairman of the Circle was to be sent to Wiatka province for 3-year exile, but he managed to escape on his way. He went to Galicia, the Austrian sector of the partitioned Poland, and he continued his activity there in the editorial office of the magazines "The Pole" and "All-Polish Review". The Circle of the Country People Education, which was active at the University from 1894 to 1898, serves as an example of one of several contemporary active educational organizations in the Russian sector of the partitioned Poland. Ideological changes which took place in the Circle reflect a general trend of changes in the country people movement in the Polish Kingdom at that time.

Translated by Elżbieta Nawrocka-Berezowska

ЛЕШЕК ЗАШТОВТ

С ИСТОРИИ ТАЙНОЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
СТУДЕНТОВ ИМПЕРАТОРСКОГО ВАРШАВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА.
КРУЖОК ПРОСВЕЩЕНИЯ НАРОДА (1894—1898)

Резюме

В результате репрессий после Январского восстания 1863 г. царские власти ликвидировали ограниченную автономию Польского Царства являющегося частью территории бывшей Речи Посполитой аннексированной Россией. В 1870 г. польская Главная Школа была превращена в Императорский Варшавский Университет. Это было училище имеющие совершенно русский характер, чему способствовала продвигающаяся замена преподавателей-поляков на русских. Однако преобладающей частью студентов во время существования университета являлись поляки. Так как организация всяких польских обществ на университете было запрещено, создавались нелегальные организации. В конце 1882 г. образовался варшавский Кружок Народного Просвещения занимающийся распространением просвещения среди народа: обучением польской грамоте, изданием и распространением книг для народа. Деятельность КНП расширилась за пределы университета, члены организации продолжали свои действия также и после окончания училища, главным образом как издатели литературы для народа Организация КНП на университете, разбита арестами после демонстрации 17 апреля 1894 г., была возобновлена студентом медицины Яном Залуской. Возобновленный в учебном году 1896/97 студенческий КНП основал в десяти губерниях Царства 95 тайных библиотек и распространил 5 592 книги, преимущественно в комплектах. Организация расширила свою деятельность также за пределы университета. Кружки Народного Просвещения образовались в Варшаве в 3-м, 4-м и 5-м гимназиях, в технической школе Вавельберга и Ротванда, в коммерческом училище Кроненберга, а также в сельскохозяйственной школе в Пулавах, школе штейгеров в Домброве-Гурничей, в гимназиях в Радоме, Пётркове, Ченстохове, в учительских семинариях в Скэмпэм и Сенницы. КНП был просветительской организацией не участвующей в никаком из главных тогдашних политических направлений, что было характерно для зачатков тогдашнего народного движения. В октябре 1897 г. председатель КНП Ян Залуска встретился с Романом Дмовским, одним из руководителей национального движения — Национальной лиги и Демократическо-Национальной партии. Наиболее активные члены КНП начали склоняться в направлении национальной идеологии, хотя среди них находились также, в некотором проценте, сторонники социализма. Внешним проявлением контактов с Национальной Лигой было участие студенческого КНП в проношении контрабандой и распространении нелегальных изданий Лиги, опубликованных в Галиции журналов „Поляк” и „Всепольский Обзор”. Размеров этих акций

мы не знаем, по причине отсутствия основанных на источниках свидетельств. От октября 1887 г. КНП сотрудничал с Национальной Лигой прежде всего благодаря персональным контактам руководителей Кружка, в частности Яна Залуски. В половине сентября 1898 г. царская жандармерия нашла след одного из транспортов нелегального „Всепольского Обзора”. В результате ареста двух членов КНП, один с которых не выдержал допроса и выдал своих сотоварищей, в Варшаве и в других городах Царства были арестованы больше пятидесяти человек, в том числе больше тридцати студентов Императорского Университета. Несмотря на задержание наиболее активных членов КНП на университете, организация продержалась в школах и гимназиях не только в Варшаве, но и в других городах Царства. Университетский Кружок Народного Просвещения был очередным раз возобновлен студентом медицины Рышардом Шершо, который руководил организацией до 1902 г., когда окончил университет. Бывший руководитель КНП Ян Залуска получил приговор трёх лет ссылки во вятскую губернию, но ему удалось сбежать по пути на ссылку. В Галиции, в австрийской части разделенной Польши, куда он попал, он продолжал свою работу в редакции журналов „Поляк” и „Всепольский Обзор”.

Кружок Народного Просвещения действующий на университете в годах 1894—1898 является примером одной из нескольких тогдашних активных просветительских организаций российской части разделенной Польши. Идеологические перемены, какие происходили в КНП отражали некую общую тенденцию перемен, которые имели место в этот период в народном движении в Польском Царстве.

Перевел Анджей Бочковски